

ARQUEOLOXÍA E FOLCLORE: CONCELLOS DE ARES E MUGARDOS*

Juan A. Carneiro Rey

Para a Moura máis belida

Resumo: A península de Bezoucos (A Coruña) non é coñecida polos seus achados arqueolóxicos anteriores á conquista da Gallaecia por Roma. Nembargantes existe unha rica tradición oral vencellada maioritariamente ós castros e á auga. Neste artigo catalogamos e analizamos esas lendas.

Abstract.- Folklore and Archaeology. The cases of Ares and Mugardos: The area covered by the councils of Ares and Mugardos (A Coruña) is not well known for its archaeological remains prior to the Roman conquest. Nevertheless, there's a rich oral tradition linked to the certain places, most of them Iron-Age hillforts but also water springs. In this paper we catalogue and analyse these legends.

INTRODUCCIÓN

Neste artigo preténdense amosar os resultados dunha investigación levada a cabo en Ares e Mugardos sobre a arqueoloxía e o folclore da zona.

Os concellos de Ares e Mugardos están situados na península de Bezoucos, que limita ó norte coa ría de Ferrol e ó sur coa ría de Ares. Esta península ten un relevo suave que vai alcanzando maior altitude canto máis avanzamos de leste a oeste, ata chegar á máxima cota no cumio da Bailadora con 262 metros sobre o nivel do mar. O clima é oceánico húmido, con precipitacións arredor dos 1000 mm. anuais e unhas temperaturas suaves, cunha media anual de 13°C. Xeoloxicamente Bezoucos está formada maioritariamente por xistos, inda que no extremo oeste as rochas son graníticas. A vexetación de piñeiros e eucaliptos é maioritaria na zona, pero tamén existen pequenas áreas de frondosas.

Mugardos e Ares son os concellos máis pequenos da provincia da Coruña despois do de Corcubión. As súas extensións son 12,7 km². e 18,2 km², respectivamente.

Mugardos ten 6.157 habitantes (censo de 1995) distribuídos en catro freguesías: Santiago de Franza, S. Vicente de Meá, S. Xiao de Mugardos e S. Xoán de Piñeiro. Ares ten 4.827 habitantes (censo de 1995) repartidos en tres freguesías: S. Xosé de Ares, S. Vicente de Caamouco e S. Pedro de Cervás. A poboación de ambos concellos está vencellada laboralmente á actividade da

*Este traballo foi seleccionado, para a súa publicación en Cátedra, polo Xurado do Premio de Investigación Concello de Pontedeume 1999.

regresiva industria naval ferrolá; a agricultura complementa dita actividade industrial e a pesca e o marisqueo teñen unha ocupación media e son importantes fontes de ingresos (PRECEDO, 1993).

Historicamente Bezoucos cítase por primeira vez no século VI, no chamado Parroquial Suevo, Divisio Theodemiri ou Concilio de Lugo de 569¹. Neste documento noméanse os arciprestados pertencentes ás trece dioceses do reino Suevo, estando “*Besaucos*” entre os designados nese século.

No Cartulario de Caaveiro (s. XII) cítase en gran cantidade de ocasións o territorio de Bezoucos como ‘*terra Bisauquis*’, antes de pasar a nomear unha unidade territorial menor: parroquia ou lugar pertencentes a dito arciprestado. A fórmula documental completa é: ‘*...in terra Bisauquis, inter duo flumina Eume et Iuvie...*’, que se repite constantemente, polo que PORTA de la ENCINA (1996) estima que o significado de Bezoucos deriva do antigo Bisauquis (= entre dúas augas).

Respecto á vila de Ares (‘*Anares*’ e ‘*Aares*’ na documentación medieval) a súa orixe toponímica deriva do nome prerromano do río Ducanaris (actual Eume) que tamén dá nome á ría na que desemboca.

Ó longo da idade media no territorio de Bezoucos tiñan foros os mosteiros de S. Martiño de Xubia, S. Salvador de Pedroso, Sta. Catarina de Montefaro e S. Xoán de Caaveiro².

FOLCLORE E TOPONIMIA

En primeiro lugar analizaremos os períodos históricos que máis folclore proporcionan no eido galego: o megalitismo e a Cultura Castrexa. En segundo lugar, será o estudio da toponimia

1. Nesa época inda non sucedera a “*inventio*” do sepulcro do Apóstolo Santiago en Compostela e a Sé Episcopal estaba en Iria Flavia. A Divisio Theodomiri cita como pertencentes á Sé Iriense os arciprestados : “*Morracio, Saliense, Contenos, Celenos, Metacios, Mercia, Pestemarcos, Coporos, Celticos, Breccantinos, Prutencos, Plucios (Prucios), Besaucos, Trafrancos (Trasancos), Lapatiencos et Arros*”.

2. Nas coleccións diplomáticas destes mosteiros, podemos seguir as doazóns, cartas testamentarias, pagos en especie, etc. que os habitantes de Bezoucos lles ofrecen. Así, ó mosteiro de S. Martiño de Xubia o 8 de febreiro de 1133, Froila Bermúdez fai unha “*... kartam testamenti (...)* de tota mea porcione de ecclesia sancti Iacobi de Francia quae est in terra Bisauquis inter due flumina, Eume et Iuvie...”. Véndenselle terras como a de “*Plantario (actual Chanteiro) en Sancti Petri de Cervales, in terra Bisauquis*” o 18 de outubro de 1093. (MONTERO, 1935). A principios do s. XII dona Munia Froilaz concede a metade da igrexa de “*S. Vicenti de Meos*” (actual Meá) ó mosteiro de Pedroso. Entre outros pagos este mosteiro recibía anualmente varias “*liazas de pulpo*”, “*toledanos de sembradura, azumbres de viño, cáñamo, maravedíes*”. (...) “*tres libras et huna dúsea de vesugos*” tiña que pagar unha heredade que posuía o mosteiro en “*S. Gíao de Mugaros*”. No s. XII Pedroso tiña posesións “*in terra de Besancos*” en “*Sancti Iohannis de Pinario*” (actual S. Xoán de Piñeiro), “*Rillo*” (Rilo), “*Sancti Vicenti de Meos*”, etc. Todos estes foros se perpetuaban nos descendentes ou herdeiros, de xeración en xeración, actualizándose os pagos en especie ou en numerario. (CAL, 1984).

Desde o s. XIV empeza a ter gran importancia o señorío de Andrade. Fernán Pérez o Bóo manda construír a igrexa da Mercé de Chanteiro e o mosteiro de Montefaro a quen lle doa a vila de Mugaros.

Eclesiasticamente, o territorio pertence (ata a actualidade) ó Arcebisado de Santiago de Compostela, inda que houbo momentos de tensión e loitas entre este e o Bisado de Lugo sobre a posesión duns territorios en “*Prucios et Visancos*” no ano 922. (LOPEZ FERREIRO, 1898). E mesmo o cabido compostelán tivo un pazo en Caamouco. (CARRE, 1929).

(topónimos e microtopónimos) o que nos leve a inquerir ou pescudar na orixe de moitos termos que poden agachar uns significados máis amplos e que na actualidade están ocultos ou mergullados polo tempo.

Megalitismo e Cultura Castrexa

Son dúas das épocas fundamentais na formación do ser histórico de Galicia e as que van proporcionarnos o folclore máis rico.

1º O megalitismo abrangue unha cronoloxía moi ampla, que vai desde mediados do V milenio a.C. a principios do II milenio a.C. O seu nome vén dado polos monumentos funerarios (maioritariamente) construídos con grandes pedras (megalitos) que hoxe se conservan sobre todo pola fachada atlántica europea. Pero as nosas referencias, naturalmente, irán dadas en función do megalitismo do País Galego que é o noso campo de actuación.

A sociedade deste momento será, por primeira vez na historia de Galicia, productora. A súa economía estará baseada na agricultura e na gandería. Xa non será unha sociedade itinerante como a dos cazadores-recolectores da etapa anterior, inda que tampouco será unha sociedade totalmente sedentaria. Por primeira vez vai ter lugar na nosa historia unha humanización da paisaxe e imos atoparnos cuns monumentos realizados cun afán de permanencia a través do tempo, de perpetuación dun peculiar modo de vida e... de morte: os monumentos megalíticos. O número de monumentos megalíticos é difícil de calcular xa que teñen desaparecido moitos ó longo da historia, pero pódese falar duns cinco mil repartidos por toda a nosa terra. Estes monumentos reciben distintos nomes, sendo o máis habitual o de *`mámoa`*, que deriva do latín *`mammula`*: *`tetiña`*, debido á súa forma cando se recorta na paisaxe. Outros nomes son: medoña, medorra, modia, etc. Estas denominacións aluden ó *`tumulus`*, que é unha acumulación de terra e/ou pedra dunhas dimensións que varían entre 1 e 3 metros de altura e dos 10 a 25 metros de diámetro, xeralmente. Ás veces, no interior da mámoa, existe unha construción de pedras verticais e unha ou varias horizontais coñecida como *`dolmen`* (do gaélico: mesa de pedra) e que en Galicia ten outras denominacións, como poden ser: *`anta`*, que é a máis habitual, *`arca`* e outros derivados (CARNEIRO, 1996).

En todos os casos, no seu interior, non se atoparán restos orgánicos debido á acidez do chan galego, agás algún resto de carbón. Entre o rexistro material podemos atopar útiles de pedra: machados, puntas de seta, cinceis, etc. e tamén restos cerámicos. Ata o de agora non hai achados de lugares de asentamento.

Non hai restos de megalitismo na nosa zona de estudio, pero eso non quere dicir que noutrora non existiran ese tipo de monumentos e desapareceran debido á acción antrópica, xa que tanto Ares como Mugardos son terras moi poboadas e traballadas desde antigo. Inda así, existe un topónimo: Modias ou Punta Modias, no concello de Ares, que está relacionado co megalitismo, xa que

`modia' en ocasións alude a `mámoa', independentemente de que no seu interior conteña cámara ou non. Pero nesa zona tampouco se recolleu ningún tipo de folclore³.

2º O mundo castrexo é a outra gran cultura que marcará profundamente a súa pegada na historia de Galicia. Por primeira vez imos ter uns lugares de habitación estables: os castros, dos que tomará o nome a dita cultura. Un castro é un asentamento situado en lugares de doada defensa: cumes de outeiros, penínsulas, etc. Está rodeado de murallas e terrapléns, foxos, etc., que facilitan a súa defensa, ademais dos accidentes naturais xa mencionados. No seu interior hai construcións de pedra, de forma circular ou cuadrangular, con cubertas de palla.

A cultura castrexa vaise estender por un territorio que abrangue a actual Galicia, occidente asturiano ata o río Navia e norte de Portugal ata o Mondego. A cronoloxía desta cultura vai desde o s. VIII a.C. ata o s. II d.C., tendo o momento álxido en torno ó cambio de era (s. I a. C. - s. I d. C.), incorporándose logo ó mundo romano e formando a cultura galaico-romana.

A economía castrexa está baseada na agricultura: cereal, cultivos de horta e tamén recolección e gandería: cabalos, cabras, porcos, etc. Utilizan apeiros e ferramentas de bronce e ferro que se irán perfeccionando conforme aumenten os contactos con Roma. Será unha sociedade campesiña que se espallará por todo o territorio -mencionado máis enriba- formando pequenas comunidades (castros) integrados nun territorio, á súa vez formado por moitos castros, chamado `populus' e que na nosa zona de estudio corresponde ós artabros ou arrotrebas, estendidos pola costa desde a ría da Coruña á de Ferrol.

Existen actualmente dúas catalogacións arqueolóxicas que abranguen, entre outros, os concellos de Ares e Mugarbos (ROMERO e POSE, 1985; VV.AA. 1987). A primeira catalogación cifra para Ares cinco castros: Ares, Cervás, Lubre, Mourón e Sta. Mariña. Mentres, a segunda catalogación numera catro castros unicamente; non menciona o castro de Lubre.

Os castros de Ares e Lubre non existen na actualidade (e na época das catalogacións anteriores tampouco): no lugar do primeiro están situados os depósitos de auga da vila de Ares, unha antena telefónica e unha urbanización con unha rúa chamada "do Castro"; no lugar onde estaría o segundo hai actualmente terras de labor.

Respecto ó concello de Mugarbos, as disonancias entre as dúas catalogacións son maiores que para o de Ares, xa que mentres a primeira catalogación sitúa en Mugarbos dous castros: Mugarbos e As Escadas, dando outros dous como dubidosos: O Eixo e S. Victorio; a segunda catalogación localiza en Mugarbos catro castros: Mugarbos, As Escadas, S. Victorio e Meá.

3. Esta mesma situación déusenos nun estudio anterior (CARNEIRO, 1995) cando investigamos o topónimo `modia'. En varios lugares denominados así da bisbarra de Ferrol e Narón non existía nin rastro de monumentos megalíticos e tampouco folclore. Posiblemente nesta zona o topónimo `modia' non se utilice como identificativo de resto megalítico, senón que pode referirse a unha elevación natural do terreo.

O castro de Mugarbos, xa desaparecido por mor da construción dos depósitos de auga da vila e do Instituto de Ensino Medio, non debía de conservarse en bo estado canda as primeiras obras, pois a xente do lugar non se lembra de ningunha construción nese sitio. Existe algunha referencia de que *“hai máis de corenta anos, as mulleres do lugar reuníanse nos días soleados para realizar tarefas como coser a roupa ou simplemente charlar, protexidas polos muros de pedra que se conservaban daquela”*.

En canto ó castro de S. Victorio, si foi certo que o houbo. Existen datos referidos a que en 1607 estivo en Franza (freguesía onde está situado o lugar de S. Victorio) como visitador do Arcebispado o cardeal Jerónimo del Hoyo, da Arquidiocese compostelá. Percorreu toda a xurisdicción, deixando unha `Memoria' de 545 folios, na que entre outras cousas di: *“Hay una ermita (S. Victorio) entre unas heredades que dicen que fueron castros de moros y dan señales de haber sido fortalezas”*. (Cit. VAZQUEZ REY, 1972).

O único castro de Mugarbos que conserva algunha defensa é o das Escadas, pero actualmente está valado e no seu interior construíron unha casa. En canto ó castro do Eixo (nun outeiro, con terreos que baixan gradualmente de forma natural) e ó de Meá (preto da costa, sen defensas aparentes) non existen datos suficientes como para asegurar que son ou foron realmente castros. Unicamente unha actuación arqueolóxica nos sacaría de dúbidas.

Os topónimos relacionados cos castros consérvanse no das Escadas, xa que está situado no lugar chamado *“Os Castros”* e ademais unha pista que vai cara a el coñécese como *“carretera dos Castros”* (CARNEIRO et al, 1998). Tamén coñécese como *“O Castro”* a zona onde está situado o de Cervás.

Outros topónimos indicativos de castros son : *“Vila dos Mouros”* en Lubre, inda que o castro xa non existe, e *“Punta Mourón”*, onde si sobrevive o castro.

Por último, outros lugares conservan o topónimo pero non así o xacemento. É o caso do lugar de *“O Castro”*, onde estivo situado o de Ares. *“Agro do Castro”*, onde se localizaba o de Lubre. *“Camiño do Castro”* ou *“O Castro”*, en S. Xoán de Piñeiro, do que nos dixeron que *“había un castro que fixeron os mouros”*. *“O Castro”*, na Pedreira (Meá). No caso deste último topónimo non podemos asegurar se houbo ou non un castro alí, pois non se conserva ningún resto que puidamos considerar castrexo e tampouco existe folclore.

O FOLCLORE DE ARES E MUGARDOS

A pesar de seren dous dos concellos máis pequenos de Galicia, Ares e Mugarbos posúen unha extraordinaria variedade de lendas de tradición oral. Practicamente todos os motivos que atopamos noutros lugares da nosa terra teñen tamén aquí a súa representación. Inda que nas cataloga-

ciós feitas anteriormente (vid. supra) se facía máis fincapé nos aspectos materiais e estruturais dos xacementos arqueolóxicos, nalguéns casos recollíase tamén algunha sinxela mostra de folclore.

Aquí trataremos de afondar nos restos orais transmitidos polos nosos ancestros de xeración en xeración.

Os motivos recollidos neste traballo pódense dividir en dous grandes grupos: en primeiro lugar as lendas relacionadas con castros e en segundo lugar as lendas relacionadas coa auga, inda que neste último caso é difícil separar ás veces a narración de orixe castrexa coa orixinal referente á auga, pois os castros soen estar próximos ás fontes, sobre todo cando o territorio obxecto de estudo é pouco extenso, como é o caso da nosa bisbarra.

Como non podía ser doutro xeito, as lendas máis abundantes teñen que ver cos “*mouros*” como constructores dos castros e tamén con temas relacionados con estes, como é o caso dos túneles e as covas; nun único caso atribúese a construción do castro ós “*romanos*”. En segundo lugar temos recollido o motivo do “*trasno*” e o da “*galiña con pitos*”. Por último, englobamos no tema da auga: “*o encanto-a serpe*”, “*a cidade asolagada*” e “*A Virxe-Sta. Lucía*”.

Os Mouros

Nos castros catalogados nas dúas publicacións anteriores (vid. supra) facíase referencia ó folclore de mouros, en todos os casos moi vagamente. Realmente, como veremos máis adiante, o folclore relativo ós castros é cada vez máis escaso. Existe un xacemento arqueolóxico no Seixo (Mugarbos) que inda que non é castrexo (trátase dunha “*villa*” romana: *Noville*)⁴ posúe tamén folclore de mouros “*eses muros fixéronos os mouros*”.

Outro informador díxonos que “*os mouros viviron por toda a beiramar, eran brancos coma nós e nós descendemos deles. Fixeron un ‘convento’, pero fóronse cando Abd-el Krim foi derrotado*”. O paisano indicounos o lugar do “*convento*”, que resultou ser o xacemento tardorromano de Noville⁵. Preto dese lugar existe unha fonte chamada “*fonte da moura*”, da que non recoillimos ningún tipo de folclore.

Nesta información oral vemos como co tempo se vai deturpando a historia. Por unha parte dise que os mouros eran brancos coma nós (tiñan que ser así, xa que logo descendemos deles) e despois introdúcese na lenda a un heroe mouro (do norte de Africa) que loitou contra os españois na Guerra de Marrocos, a principios dos anos 20 deste século.

4. Pódese consultar unha excelente e completa información sobre Noville en (PEREZ LOSADA, 1997).

5. Estes datos foron obtidos durante a realización dun traballo de curso da Facultade de Xeografía e Historia de Compostela, trece anos antes da escavación levada a cabo en Noville. Tamén preto de Noville, en Santa Lucía, aparecen restos de estruturas de ladrillo e tégula que o mar se vai levando paseniño.

Pódese observar como nos relatos do imaxinario popular a realidade histórica e a ficción se mesturan, sen definir os límites entre ambas e imprimíndolle lóxica a unha anacronía histórica.

Unha característica común a todos os castros de Bezoucos é que “*foron feitos polos ‘mouros’*”. Nalgún deles mesmo agachaban tesouros, como o da raíña moura do castro de Cervás (op. cit. 1985 e 1987). Tamén hai algún caso no que a autoría da construción do castro atribúese a outros personaxes, xa históricos, xa fantásticos, que a lenda mestura.

Interesante resulta o folclore dun castro xa desaparecido, pero do que se conservan dous microtopónimos: ‘*Vila dos Mouros*’ e ‘*Agro do Castro*’, preto da actual igrexa de Sta. Eulalia de Lubre⁶.

Do antigo castro inda se di que “*a xente levaba a pedra para facer as súas casas*”. Tamén o folclore do lugar se refire a que “*a igrexa de Lubre fixérona os romanos nunha noite e á mañá seguinte os veciños escoitaron tocar as campás*”. Neste relato, en vez de identificar os “*mouros*” como os constructores da igrexa, atribúese ós “*romanos*”. Xa vimos anteriormente como o termo “*romano*” é unha das denominacións con que o imaxinario popular galego identifica ós seres máxicos e poderosos, e vén a equivaler a “*mouro*”. Contamos con referencias similares a esta inda noutras áreas de Galicia, como é o caso da bisbarra de Bergantiños, investigada por RODRÍGUEZ CASAL (1975), onde curiosamente noméase ós “*romanos*” tamén como constructores dunha igrexa que hai no interior do castro⁷.

A lenda mestúrase coa historia no castro de Sta. Mariña⁸: “*dise que Napoleón estivo por aquí, instalouse no castelo de Sta. Mariña, onde hai un gran túnel*”. É certo que os franceses estiveron por estas terras durante a Guerra da Independencia (1808-1814), así como noutros lugares de Galicia, dando lugar a unha simbiose nos temas do folclore dos castros, ata o punto de identificar en moitos lugares de Galicia ós constructores dos castros cos franceses, dando a entender que son construcións moi antigas. No noso caso existe unha contaminación erudita e en vez de “*franceses*” noméase ó personaxe francés por antonomasia do s. XIX: Napoleón. Non só en Galicia o imaxinario popular cita os franceses como constructores de castros; tamén en Portugal, Alemaña e outras rexións centroeuropeas son os franceses quen erguen as construcións antigas: castros, castelos, etc.(RISCO, 1927).

6. Esta igrexa construída no s. XV (inda que existen datos sobre outra igrexa anterior no mesmo lugar), cun estilo derivado do románico popular galego, ten unha entrada principal que, inda que de fábrica tosca, deixa ver trazos tipicamente renacentistas.

7. Pero tamén a denominación “*romano*” se utiliza popularmente en Galicia para designar unha construción antiga, sen especificar época e mesmo para definir un tipo de fábrica utilizada ata finais do s. XIX e que era similar á romana (CAAMAÑO, 1984). No mesmo Ares temos un exemplo na chamada ponte da Ciscada, onde o pobo acompaña o adxectivo “*romano*” cando fala dela, inda que a súa cronoloxía máis antiga non pase da época baixomedieval como moito, e máis posiblemente de principios da idade moderna, na que se fan obras deste tipo, e mesmo calzadas ou camiños lousados a imitación dos antigos, como outros exemplos similares coñecidos en concellos próximos: Neda, Nárón... Outros autores (ALVARADO et al., 1991) datan no século XVII a construción da ponte da Ciscada.

8. Segundo López Ferreiro (1898) chámase así por ter existido unha ermida adicada a Sta. Mariña nunha rocha fronte ó castro.

En toda Galicia e tamén en Portugal e outras partes da Península, a construción dos monumentos prehistóricos é atribuída polo imaxinario popular a unhas xentes que tiñan grandes poderes máxicos (podían construír un gran edificio nunha noite). A xente do pobo adoita a darlle a estes seres fantásticos moitos nomes: romanos, fenicios, xentís, franceses, antigos, etc., pero sobre todo MOUROS.

Actualmente atopamos en moitos lugares do agro galego os topónimos “*cova dos mouros*”, “*forno dos mouros*”, “*casa da moura*”, “*pena da moura*”, “*casa dos mouros*”, “*fonte da moura*”... que nos recordan as lendas transmitidas oralmente de xeración en xeración.

Os mouros son uns seres máxicos que podían aparecer e desaparecer en calquera momento e que tiñan agachados enormes tesouros nas mámoas e mais nos castros.

Ás veces os mouros desempeñan funcións ou tarefas semellantes ás de calquera mortal, mesmo os mouros dun castro poden rifar cos do castro veciño.

Naturalmente, non traballaban, tiñan todo o tempo de lecer e as mouras adoitaban a pasar o tempo peiteando, cun peite de ouro, os seus longos cabelos loiros á beira dunha fonte, dun castro, dunha mámoa, etc.

Os mouros vivían baixo terra, na auga, dentro de covas, etc.; en xeral, en zonas de monte, lonxe da aldea, en lugares onde os labregos non van frecuentemente. Teñen útiles de ouro e cando establecen relación cun labrego ofrécenlle grandes riquezas a cambio dalgún favor e sempre con algunha condición que o labrego, por ambición e cobiza na maioría dos casos, incumpe e polo tanto queda sen o tesouro (LLINARES, 1990).

As lendas sobre tesouros agachados nas mámoas ou nos castros teñen a súa referencia histórica: no ano 1609 o Licenciado Vázquez de Orxás pide permiso ó rei Felipe III para abrir as mámoas dos “*gentiles galigrecos*” e sacar os tesouros que agachan no seu interior. O rei concédele o permiso a cambio dunha parte proporcional do ouro recollido. Os labregos, enteirados desto, lánzanse a escarvar nos restos arqueolóxicos en busca dos imaxinarios tesouros. Algún tempo despois sae do prelo un libro anónimo que corre secretamente de man en man por temor á Inquisición. Neste libro, ademais de diversas fórmulas de encantamentos e feitizos, cítanse os lugares de Galicia onde hai agachados tesouros: trátase do famoso *Gran Libro de S. Cipriano o los tesoros del Hechicero*, coñecido popularmente como o “*Ciprianillo*”, onde se di: “*Tódolos tesouros e encantamentos do Antigo Reino de Galicia se atopan en acubillos subterráneos e a pouca distancia dos nacementos de auga*”.

A consecuencia de todo isto foi a destrución de numerosos castros e dunhas tres mil mámoas en toda Galicia, e inda hoxe é imposible atopar unha en bo estado, presentando todas un buraco na súa parte superior froito destas violacións.

Túneles e Covas

Verbo destes termos, atopamos en Santa Lucía (Meá) o testemuño de que “*preto da ‘fonte da moura’ hai unha cova, que inda ninguén atravesou e que vai dar a un sitio chamado ‘cova dos mouros’, que é a saída*”. A correspondencia a esta lenda témola tamén na outra entrada da cova, que está situada preto do castro de Santa Mariña, en Cervás: “*Desta cova disque era onde saca - ban mineral os mouros*”. Tamén se relaciona con feitos acontecidos en época moderna e mesmo contemporánea: “*nesta cova era onde se refuxiaban os xudeus das persecucións dos Reis Católicos*”, e inda máis: “*na cova escondíanse os escapados canda a Guerra Civil*”.

Historicamente é certo que houbo en Ares unha importante comunidade xudía e mesmo contaba con sinagoga. Tamén temos datos de que nas zonas de Ares e Mugardos, sobre todo, houbo unha gran represión durante a posguerra.

A cova ten bastante antigüidade pois a ela refírense algunhas lendas na idade media, co nome de ‘*Bocas do Sangue*’ e están recollidas por CARRÉ ALDAO na súa *Geografía General del Reino de Galicia*.

Teoricamente a cova atravesa a península de Bezoucos en dirección nordeste-sudoeste cunha lonxitude de preto de 4 kms. en liña recta.

As galerías ou covas antigas das que se conservan lendas relacionadas cos mouros son moi abundantes. Desde hai moitos séculos fanse galerías de prospección mineira, polo que existen covas con varias entradas ou galerías abertas por varios sitios próximos entre si, pero que non teñen comunicación. Así, a esta cova atribúeselle outra abertura polo lugar das Matas, en Chanteiro, a case 1 km. de distancia cara ó oeste da entrada por Santa Mariña.

Segundo NAVEIRO (1994) ó longo da Historia “*escaváronse minas de auga ou galerías de moi diversos tamaños, (inda que neste caso inusualmente longa, uns 150 m. aproximadamente) que buscan a capa freática horizontalmente, como é o caso da Cova dos Mouros*”.

É curioso como unha fortificación de defensa da ría de Ares, do s. XVIII, (hoxe practicamente non queda nada dela) chámalle “*castelo dos mouros*”: “*había un túnel que saía do castelo e chegaba ata Cervás*”. Probablemente refírase a unha comunicación, especie de trincheira natural que iría bordeando a costa, seguindo o camiño, ata chegar a outra batería de costa (hoxe inexistente) que estaría situada no castro de Sta. Mariña (Cervás), aproximadamente a uns 3,5 kms. de distancia.

Unha lenda relacionada cun túnel aparece no castro de Punta Mourón, en Caamouco. O castro é un asentamento costeiro, nunha península, fronte ó que se sitúa unha pequena illa : “*existe un túnel entre o castro e a illa*”. Unha lenda similar cóntase do castro de Lobadiz, na Mariña,

en Ferrol, pero en vez de túnel o contacto establécese por medio dunha ponte elástica, que chega ás illas Gabeiras, onde hai unha fonte.

As lendas que relatan este tipo de comunicacións, xa sexa entre castros, entre castros e ríos, ou entre castros e mar, están documentadas noutros lugares, como por exemplo, en Outes, A Baña, Muxía... (cit. en LLINARES, 1990). Probablemente indiquen referencias de antigos vencellamentos entre castros ou aldeas e tamén sexan vestixios da importancia que a auga tiña como elemento imprescindible de supervivencia para a comunidade.

O Trasno

Sobre este tema, dentro da mitoloxía popular galega, temos varias versións en Ares: “*preto do castro, baixando cara á costa había unha cova onde vivía un trasno e o que se acercaba á cova afogaba*”. Outra versión di que “*a xente que pasaba por riba da cova e escoitaba ruído, se mira para atrás, saía o trasno e pechábaa dentro*”. “*O trasno podía converterse en galo, burro ou cabalo. Cando o trasno se convertía en galo, avisaba das invasións viquingas*”. Por último, outro testemuño fálanos de que “*o trasno non estaba nunha cova, senón que era unha rocha de forma estraña que se convertía no trasno*”.

Nestas variadas versións mestúranse folclore e cultismos: o trasno e as invasións viquingas, así como algunha similitude con algún relato de tradición bíblica (o caso da muller de Lot). As analoxías bíblicas mesturadas con lendas soen ser normais a partir da baixa idade media e estenderanse por toda a Europa cristiá.

Verbo das invasións viquingas, estas foron sufridas por toda esta área desde a primavera de 844, na que está documentado o primeiro ataque, ata o século XI. Posiblemente a identificación trasno-galo, en relación cos ataques viquingos, sexa unha reminiscencia de algún tipo de aviso ou alarma dada desde o lugar no que se supón que habitaba o trasno (Castro de Ares ou contraforte rochoso, con función de atalaia para estes casos, xa que desde eles se posuía unha gran visibilidade).

Non cabe dúbida de que o fondo da lenda: o trasno, vaíse transformando ó longo do tempo ata chegar á variedade que presenta na actualidade. A figura do trasno está documentadas noutras moitas zonas de Galicia. Os trasnos (lat. transgredi) son seres que xogan coa xente e a enganar de mala maneira, pero sen lles facer moito dano. Son pequenos demos que poden aparecer de calquera forma, de persoa ou de animal: besta branca ou mesmo na forma de galiña con pitos, (CARRE, 1968). Viven en covas que teñen unha entrada fixa e son inofensivos e travesos, de aí vén “*facen trasnadas*” (FRAGUAS, 1993). O trasno ten relatos similares en Portugal e relaciónaselle cos fillos das ‘*xanas*’ asturianas, os ‘*korrigan*’ de Bretaña e o ‘*troll*’ escandinavo (RISCO, 1962).

9. Unha das derrotas máis soadas sufridas polos viquingos tivo lugar nestas terras no ano 970, cando estes esperaban embarcar nas costas das rías de Ares e Ferrol, despois de saquear varias comarcas. Os galegos ó mando do conde Gonzalo Sánchez atacáronos e impediron que os escandinavos fuxiran co seu botín: recuperouse este; os prisioneiros que levaban foron liberados e as naves incendiadas. (MORALES, 1997).

A galiña con pitos

Chámase Fonfría a unha poza formada por un pequeno regato que logo dun treito baixo terra volve saír á superficie no lugar de Augamexa (Lubre, Ares). Actualmente a Fonfría está totalmente cuberta por toxos e silveiras que dificultan enormemente a súa localización, pero nembargantes posuía un riquísimo folclore (do que falaremos nesta e na próxima alínea) que na actualidade está a piques de desaparecer. Fálase vagamente de que “*na Fonfría hai unha galiña con pitos*”. Non se especifican máis circunstancias desta aparición, que está documentada noutros lugares de Galicia de maneira máis extensa: hora do día ou da noite en que sae, época do ano en que aparece, número de pitos, relación coa auga, castros ou tesouros, etc. Sen dúbida esta lenda foi máis extensa en tempos pasados e foise perdendo paseniñamente ata chegar ó mínimo que se narra actualmente.

Como xa dixemos, a galiña con pitos é un tema da tradición oral galega amplamente estudiado. É sinal de tesouro e así aparece consignado nas declaracións das testemuñas dos procesos de Vázquez de Orxas, a principios do século XVII (CUEVILLAS, 1928). Dise que aparece á beira dunha fonte ou dun regato. Cando se queren coller os pitos, estes esbarríanse. A galiña é un encanto e soe aparecer tamén nos castros como sinal de tesouro (RISCO, 1994). Este tema é recorrente e existe en Galicia, Portugal e Asturias e mesmo en gran parte de Europa. Hai veces en que os pitos son de ouro, pois cítase que “*dunha fonte saíu unha galiña de ouro cos seus pitos, é sinal de tesouro*” (...) “*Popularmente en Centroeuropa chaman `galiña con pitos’ ás Pléiades*” (CUEVILLAS, op. cit.).

Ás veces relaciónaselle co trasno, do que xa falamos, pois dise que o trasno pode converterse en galiña con pitos de ouro. Tamén está relacionada con castros e mouros, pois estes tamén realizan actividades semellantes ás humanas: crían galiñas. A galiña cunha rolda de pitos pode ser un encanto ou ser o propio tesouro encantado. Ás veces aparece na noite de San Xoán e para desencantala había que lle tirar un pano enriba e así a persoa que o fixera podía ser rica toda a vida (CARRE, op. cit.). Este recurso para desencantar a galiña cos pitos repítese en moitos lugares de Galicia: aparece a idea de que tirando algo propio enriba dunha cousa, a persoa que o fai aprópia-se dese obxecto (LLINARES, op. cit.).

No medio rural galego a galiña é un animal vencellado á muller, xa que é ésta quen cría as galiñas. A pesar da súa importante utilidade económica é un animal menosprezado. (VV.AA., 1998) A galiña non sae ben parada nos refráns populares galegos, que dan toda a importancia ó porco como sostén da economía caseira¹⁰.

10. Un ilustrativo exemplo desto podería dalo a actitude do meu propio avó. Viviu case cen anos. Era natural de Marmancón, parroquia rural pertencente na actualidade ó concello de Ferrol. Sempre rexeitou a carne de galiña ou polo. A base da súa dieta era a carne de porco, igual que na maioría das aldeas galegas.

Se nos remitimos á antigüidade clásica, podemos dicir que a galiña branca era un animal de bo agoiro para os romanos. Suetonio narra que unha aguia deixou caer sobre o colo de Livia (dona de Augusto) unha galiña branca cun ramo de loureiro.

Por último, existen tamén representacións artísticas co motivo da galiña e os pitos, a máis famosa é a da catedral de Monza, que representa unha galiña de ouro coa súa rolada de sete pitos. Formaba parte dos regalos que o papa Gregorio Magno doou ós longobardos pola súa conversión ó catolicismo (S.VII). Posteriormente o rei Agilulfo e a raíña Teudelinda ofrecéronlla, xunto con outros regalos, á catedral de Monza. A peza está atribuída a un artesán longobardo, pero a súa procedencia non está determinada, descoñecendo se artisticamente o motivo xa era coñecido en Roma e foi transmitido ós artesáns bárbaros ou se foron estes os que introduciron un motivo que xa lles era propio.

LENDAS RELACIONADAS COA AUGA

Unha das dificultades que se presentan ó compilar temas do noso folclore é a da súa clasificación. A aleatoriedade dos motivos é enorme e moitos pódense incluír en distintas clasificacións xa que as historias que narran poden participar, sen temor a equivocarnos, nos distintos capítulos que aquí nos ocupan.

A relación das augas coas divindades, a sacralidade desta, etc. foi un tema analizado desde moi antigo. Ultimamente foi estudiado pola Dra. GARCIA FERNANDEZ-ALBALAT (1996), a quen seguimos nesta pequena introducción.

Moitos dos deuses e heroes da antigüidade nacen preto de ríos ou de fontes: Hera, Atenea, Dionisos, Artemis. Teñen en común co resto das divindades acuáticas o poder de metamorfosearse, de seren deidades medicinais, protectoras dos nacementos e a cualidade da fecundación. As divindades das augas na antiga Grecia posúen unha gran capacidade para asumir formas estrañas, xeralmente para fuxir dalgún perigo. Pero son divindades ambiguas, xa que poden ser malignas ou benfeitoras, é dicir, que non por ter unha relación coa auga xa se poden clasificar cun único atributo.

Na Galia todas as deidades se asocian á auga, así que non poden ser definidas unicamente por esa relación. É dicir, non existen deusas propiamente da fecundidade ou da auga, fontes, etc., senón que poden ter moitos outros atributos e a auga é só un deles, pero non o exclusivo.

Entre as lendas que consideramos capaces de incluír no tema relacionado coa auga, con pleno dereito, están as de serpes, cidades asolagadas e virxes ou santas.

O Encanto - A Serpe

Temos en Ares unha lenda ó redor dun *`encanto`* e/ou á *`serpe`*. Ten lugar na mesma fonte que analizamos na alínea anterior: Fonfría (localizada aproximadamente a 1 km. ó SW. do lugar

onde estaba situado o castro de Lubre). “*Disque na Fonfría hai unha nena encantada*”, e tamén que “*na Fonfría había un `encanto` que consistía nunha serpe que saía polo cano da fonte e, se picaba a alguén, esa persoa morría despois de que lle ocorreran unha morea de desgracias. Nembargantes se algunha persoa tocaba a serpe e esta non lle picaba, a serpe convertíase en ouro, sendo esa persoa agraciada para toda a súa vida*”.

Este tipo de narracións populares teñen paralelos noutros lugares da nosa terra e en moitas ocasións están relacionadas con fontes ou ríos. A serpe soe ser unha moza (unha `nena` nesta versión) ou unha moura que ficou encantada á espera de que alguén desfaga o feitizo. Quen consiga desencantala (dándolle tres bicos, por exemplo) casará con ela e terá enormes riquezas. Están documentadas lendas sobre serpes na Illa de Ons, Carral, Arzúa, etc. (GONZALEZ, 1995). CARRE (op. cit.) recolle unha lenda similar na que a cobra está na beira do río e que se transforma nunha bela muller despois de que un mozo lle dá tres bicos. Os dous casan e disfrutan dos tesouros do encanto. Na península do Barbanza recóllese outra narración oral parecida: trátase dunha serpe que garda tesouros e haille que dar bicos para apropiarse deles (CUEVILLAS, op. cit.).

Nas augas moran `encantos` que dispoñen de grandes tesouros que ofrecerán a quen os desencante (BOUZA, 1942) e tamén os númenes acuáticos, que no noroeste inda perviven baixo diversos nomes: mouras, encanto... todos se aloxan en mananciais e ás veces fánelles ofrendas.

A serpe maioritariamente está vinculada á moura que se aparece no castro, monte ou fonte. Hai casos nos que se especifica que a fonte está próxima a un castro, por exemplo.

As lendas sobre serpes relacionadas con castros ou fontes aluden a cultos ofiolátricos precristiáns. CUEVILLAS e BOUZA BREY (1929) deducen, despois de faceren unha historia comparada das relixións, que a serpe ten a súa orixe nunha superposición de crenzas análogas xeradas en pobos distintos baixo forma de totem ou como obxecto de culto. A serpe preséntase sempre cun dos seguintes aspectos: 1/ totem; 2/ numen da fertilidade e das augas; 3/ divindade solar. Pódese rastrexar unha relación da serpe coa auga, a fertilidade, o feminino, a Lúa ou o elemento ctónico, xa desde o neolítico. Algún autor ve nas historias de serpes do folclore galaico reminiscencias dun matriarcalismo de orixe neolítica (APARICIO, 1995). Na época megalítica a serpe ten relación coa idea da eternidade, a inmortalidade e o rexuvenecemento, debido ó troco de pel que efectúa este animal e polo círculo que produce ó morder o rabo.

Pode asociarse a elementos negativos: vive baixo terra; e a elementos positivos: os tesouros que agacha (CALO e RODRIGUEZ, 1979).

No noso folclore a serpe ten tres papeis principais: 1/ como garda de tesouros; 2/ como muller encantada que busca o encontro de persoas para deixar de ser serpe gracias a un desencantamento; 3/ como inimiga das persoas, que atemoriza, pero con desenlace case sempre favorable para os humanos.

A serpe asóciase á muller como idea vencellada a un posible culto luar que se relaciona á súa vez coa idea de fertilidade. Xa vimos como para desencantar á serpe hai que lle dar tres bicos ou ás veces arrincarlle un caravel que leva na boca: o que se asocia a unha idea sexual de desfloración (HIDALGO, 1981). A idea de fertilidade relacionada coa serpe está claramente demostrada no castro de Penalba, onde existe no medio do castro unha pedra con dúas serpes entrelazadas. O folclore do castro quere que as parellas con problemas de fertilidade acudan alí a realizar o acto sexual para ter descendencia¹¹.

As facultades curativas da serpe son coñecidas desde moi antigo. Na antiga Grecia, a serpe é o animal que identifica a Asclepio (deus da Medicina) e mesmo na actualidade simboliza o poder curativo e medicinal da Farmacia.

As lendas sobre serpes tiveron unha ampla difusión na literatura culta e popular a partir do cristianismo medieval. Estas lendas estaban baseadas na tradición bíblica da serpe como símbolo do pecado e circularon por toda Europa (GONZALEZ, op. cit.).

A identificación Biblia-serpe-moura-muller fermosa está no noso imaxinario popular e relaciónase co poder de seducción e a sexualidade salvaxe (bicos, desfloración) á que hai que acudir para desencantar a serpe. Para CRIADO (1986) o desencantamento do mito equivale na realidade ó acto sexual. A serpe vive na auga, é dicir, sitúase á marxe da vida humana, normal, terrestre e garda un tesouro, o que a fai un ser cobizable, ademais de pola súa fermosura física, pola súa riqueza mítica.

Para este autor, a pervivencia do mito da serpe no folclore non ten nada que ver cos mitos, tradicións e ritos de época prehistórica.

A cidade asolagada

Outro interesante aspecto do noso folclore, e que tamén temos representado en Ares, é o tema das cidades asolagadas. As informacións coinciden en sinalar que a vila antiga foi asolagada, pero a diferenza entre as distintas versións estriba no lugar onde estaba situado o antigo pobo.

“A vila de Ares está agora nun lugar de nova fundación, a vila antiga estaba situada nou -tro sitio pero foi asolagada e os seus habitantes volveron a construír un novo pobo, que é o actual”. A maior parte das versións insisten en que “o antigo pobo estaba no lugar da Xunqueira”. Outras apuntan a que “a orixe de Ares está en Besoxo, onde antes había unha ermida adicada a San Andrés”. Finalmente dise que “a antiga vila estaba, antes de ser asolagada, no lugar das Balsas”.

11. Comunicación verbal do arqueólogo, escavador do castro de Penalba, Antonio Alvarez Núñez.

O que teñen en común os tres lugares citados é que están situados cara ó norte da Vila, son zonas de gran humidade e soen ter auga empantanada. O mesmo microtopónimo `Xunqueira' presupón que é un lugar onde medran as plantas que precisan solos encharcados.

Outro dato de folclore relativo a cidades asolagadas lévanos a Figueirido, zona situada a 3km. ó oeste de Ares, un lugar de cantís con abrigos para pequenas embarcacións de pesca, do que se di que “*existía unha antiga aldea e debido a un cataclismo ésta asolágase*”.

Segundo CARRE (1929) en todos os esteiros da costa galega, terreos pantanosos, xuncais, etc. vive e perdura a crenza dunha cidade asolagada.

O tema das cidades asolagadas é tan antigo como a Humanidade. Xa na Biblia (Diluvio Universal) ou na mitoloxía grega (mito da Atlántida) cítanse os casos de civilizacións perdidas debido á súa Soberbia e Ambición. Este tema cristianízase no medievo dando lugar a lendas similares por toda Europa: un pobo é asolagado por mor dos pecados cometidos polos seus habitantes, inda que nalgunha ocasión se permite a salvación dalgúns inocentes.

Moitas das cidades que fican asolagadas teñen o nome de Valverde e permanecen na actualidade no fondo dunha lagoa. Xa a mediados do século XVIII, Fr. Martín Sarmiento, na súa obra “*Viaje a Galicia*”, cita a cidade de Valverde asolagada no lago de Doniños.

O profesor Monteagudo (1957) relaciona estes mitos como reminiscencias de hábitats palafíticos da idade do bronce. É posible que en moitos lugares onde existe este mito houbera noutro un asentamento humano: na lagoa de Doniños atopouse unha frecha de sílex tallado e postes carbonizados (de la IGLESIA, 1907). De Figueirido (Cervás, Ares) dise que primeiro foi porto fenicio e logo romano. Atopáronse tellas do país e pedras talladas a man¹².

Cítanse cidades asolagadas en Doniños, Carregal (onde existiu unha cidade feita polos mouros ós que Carlomagno e os Pares de Francia botaron), Antela, O Feal Grande (Cedeira), Lagoa da Rega ou Lucerna (Valdoviño), O Roxal (Neda), Orzán (A Coruña)...

O certo é que este tema é recorrente en tódalas culturas e relixións e non se pode cinguir a unha en exclusividade.

Cando se cristianizan estes mitos na idade media, os pobos asolagados eran produto dunha vivencia continua en pecado por parte dos seus habitantes, polo que se utiliza a auga como destructora do pecado e ó mesmo tempo como rexeneradora e purificadora dunha nova vida, simbolizada nos escasos habitantes que logran salvarse do afogamento.

12. Polo de agora, e á espera dunha investigación en profundidade non hai datos que nos fagan pensar na existencia dun porto antigo, pois os achados están descontextualizados e as formas toscas da talla da pedra non son indicativas de antigüidade, xa que se empregan mesmo na actualidade en todos os sitios mariñeiros como `poutadas': pesos de rede, de áncora...

A Virxe - Sta. Lucía

Consérvanse en Ares e Mugardos dúas lendas similares referidas nun caso á Virxe e noutro a santa Lucía. A primeira lenda ten lugar en Chanteiro (Cervás, Ares): “*Unha noite uns pescadores que estaban a faenar viron unha misteriosa luz en terra, desembarcaron e foron cara a ela. Cando chegaron onda ela resultou ser unha imaxe da Virxe que estaba a carón dunha fonte. Máis tarde nese lugar fíxose unha ermida e á fonte chamóuselle a Fonte da Virxe*”.

A segunda lenda transcorre en Meá (Mugardos): “*Hai moitos anos apareceu unha imaxe de santa Lucía nas redes duns pescadores. Empezouse a facer unha capela para a santa pero esta desapareceu. Ó cabo dun tempo a imaxe volveu aparecer na Cova dos Mouros, onde hai auga doce, e de alí trasladárona á capela. Despois dun tempo desapareceu definitivamente*”.

Igual que vimos en alíneas anteriores existen elementos recorrentes en moitas das lendas estudiadas: fonte, cova, auga, virxe, etc.

No primeiro caso, a lenda da Virxe de Chanteiro ten lugar nos primeiros séculos do mediovo, inda que a ermida que existe actualmente foi mandada construír por Fernán Pérez de Andrade *O Bóo* en 1393.

Verbo da lenda de santa Lucía, pódese enmarcar cronoloxicamente na segunda metade do s. XVI, cando o enfrontamento entre Inglaterra e España se agudiza por mor do anglicanismo militante da monarquía inglesa. Durante esta época, en Inglaterra son destruídas unha gran cantidade de imaxes da Virxe ou de santas que son guindadas ó mar (JUEGA, 1996). Moitas destas imaxes chegan ás costas de Galicia onde son atopadas por pescadores e onde serán veneradas ata a actualidade. Practicamente en toda a costa galega existen lendas deste tipo, nas que as virxes son recuperadas en similares circunstancias.

CONCLUSIÓNS

Todos os mitos analizados neste artigo poden dividirse en dous bloques (LLINARES e VAZQUEZ, 1990): en primeiro lugar está o grupo dos seres imaxinarios que teñen que ver co folclore de mouros: mouros/as, encantos, cobras, tesouros, galiñas, minas. En segundo lugar temos un grupo menos definido pero que ten relación con seres sacados da relixión campesiña: ánimas, trasno, demo, urco.

A península de Bezoucos, a pesar de súa escasa extensión, posúe unha gran cantidade de xacementos arqueolóxicos, dos que unicamente un deles foi escavado con métodos científicos: trátase da ‘villa’ romana de Noville (ut supra) que na actualidade está nun estado de absoluto abandono.

O resto do patrimonio arqueolóxico, etnográfico, etc. está condenado a deteriorarse decote, tanto pola acción da Natureza como pola antrópica. No peor dos casos, se non se pon remedio, desaparecerá irremediamente. Coñecemos achados illados, descontextualizados, de obxectos pertencentes a distintas épocas da nosa historia que acaban perdéndose debido á cativa valoración que ten a sociedade actual dos restos legados polos nosos antepasados: anacos de cerámica do castro de Sta. Mariña (Ares); un machadiño de sillimanita, pulimentado, dunha muralla do castro do Mourón (Ares); un numisma romano, de Claudio II, atopado entre as pedras dun valado; ou un bloco de pedra cun crucifixo gravado ó que se lle ofrendaban flores, desaparecido do seu lugar orixinal en Lubre, son só algúns dos exemplos que podemos destacar.

O importante dun achado non é unicamente o obxecto en si, senón todos os datos que ese obxecto nos pode proporcionar para o coñecemento do noso pasado e isto non se consegue espoliando o Patrimonio.

En canto á perduración das lendas de tradición oral, o panorama non pode ser máis desolador. Tanto neste traballo como noutros anteriores puidemos comprobar como esa tradición é practicamente inexistente en persoas con idades inferiores ós setenta anos, e isto agudízase canto máis preto do mundo urbano está unha vila ou aldea (CARNEIRO, op. cit.). Nos casos de Ares e Mugardos, a tradición oral, rica e variada, non se conserva máis que por pequenos fragmentos que pouco a pouco vanse perdendo: nalgún caso os informantes ignoraban as lendas, inda que recoñecían que “*algo había*”.

O gran despregue dos medios de comunicación e a rapidez coa que transcorren todos os actos da vida cotiá actual son as causas principais da desaparición da tradición oral.

É fundamental a pescuda no noso pasado para que ese coñecemento nos faga valorar máis o noso presente e o noso futuro como persoas.

Agradecementos:

Ás xentes de Ares e Mugardos que souberon gardar e transmitir os seus coñecementos ás novas xeracións.

A todas as alumnas e ós alumnos que amosaron o meirande interese na pescuda do seu pasado.

A Ramón Fábregas Valcarce, profesor titular de Prehistoria da Universidade de Santiago, pola súa axuda e supervisión deste traballo.

BIBLIOGRAFIA

- ALVARADO BLANCO, S. et al. (1991): *Pontes Históricas de Galicia*. C.O.A.G. 3ª Ed. A Coruña.
- ANONIMO (1993): *Gran Libro de San Cipriano o los tesoros del Hechicero*. Akal, 3ª Ed. Madrid.
- APARICIO CASADO, B. (1995): “La moura-serpe en el contexto del matriarcalismo neolítico galaico”. Pontevedra. *Revista de Estudios Provinciais*, nº 11, pp. 65-73.
- BOUZA BREY, F. (1942): “La mitología del agua en el Noroeste hispánico”. A Coruña. *B.R.A.G.* T. XXIII.
- CAAMAÑO GESTO, X.M. (1984): *As vías romanas*. Cadernos do Museo do Pobo Galego, nº 3. Santiago.
- CAL PARDO, E. (1984): *El Monasterio de San Salvador de Pedroso en tierras de Trasancos*. A Coruña.
- CALO, F. e RODRIGUEZ, A. (1979): “Apontamento ó Estudio do tema da serpe en Galicia. A pedra de Gondomil”. Santiago. *Gallaecia* 3/4, pp. 327-337.
- CARNEIRO REY, J.A. (1995): “El fenómeno tumular en Narón: Análisis de localización”. Salamanca, *Estudios Mindonienses*, 11, pp. 293-362.
- CARNEIRO REY, J.A. (1996): “A toponimia na prospección arqueolóxica: Algunhas consideracións”, in *VI Coloquio Galaico-Minhoto* (Resumos). Ourense, Instituto Cultural Galaico-Minhoto. No prelo.
- CARNEIRO REY, J.A. (1998): *O fenómeno tumular no concello de Narón desde unha perspectiva espacial*. Universidade de Santiago. Tese de Licenciatura presentada na Facultade de Xeografía e Historia.
- CARNEIRO, J., GOMEZ, J., RODRIGUEZ, M. e SANFIZ, H. (1998): *O Seixo no Pasado. Apuntes para a historia de Mugar dos*. Pontedeume. (A Coruña).
- CARRÉ ALDAO, E. (1929): “Prácticas y Costumbres”. *Geografía de Galicia* (Carreras y Candí, F., Dir.). T.I. Barcelona.
- CARRÉ ALDAO, E. (1931): “Del solar coruñés. Tradiciones y Leyendas”. A Coruña. *B.R.A.G.* pp. 193-203.
- CARRÉ ALVARELLOS, L. (1968): *Contos populares da Galiza. Museu de Etnografía e História*. Junta Distrital do Porto. Porto.
- CENTRO ESTUDIOS FINGOY. (1963): *Contos populares da provincia de Lugo*. Galaxia. Vigo.
- COUCEIRO FREIJOMIL, A. (1944): *Historia de Puentedeume y su comarca*. Puentedeume.
- CRIADO BOADO, F. (1986): “Serpientes gallegas: madres contra ramerás”. in *Mitología y mitos de la Hispania prerromana*. T.II. pp. 241-274 (Bermejo Barrera, J, C. Ed.). Madrid.
- FERNANDEZ DE VIANA, J.I. et alii. (1996): “El Tumbo de Caaveiro”. 1ª parte. Pontedeume. *Cátedra*, nº 3. pp. 267-437.
- FRAGUAS Y FRAGUAS, A. (1993): *La Galicia insólita. Tradiciones gallegas*. Edicións do Castro, 4ª ed. Sada (A Coruña).
- GARCIA FERNANDEZ-ALBALAT, B. (1986): “Las llamadas divinidades de las aguas”. in *Mitología y mitos de la Hispania prerromana*. T.II. pp. 141-192. (Bermejo Barrera, J.C. Ed.). Madrid.

- GARCIA FERNANDEZ-ALBALAT, B. (1990): *Guerra y Religión en la Gallaecia y Lusitania antiguas*. Ed. do Castro. Sada (A Coruña).
- GARCIA FERNANDEZ-ALBALAT, B. (1996): “La religión de los castreños”. in *Las religiones en la Historia de Galicia*. pp. 33- 90 (G^a. Quintela, Ed.). Santiago.
- GONZALEZ REBOREDO, X.M. (1995): *Lendas galegas de tradición oral*. Galaxia. Vigo.
- HIDALGO CUÑARRO, J.M. (1981): “El tema de la serpiente en el Noroeste peninsular”. Pontevedra. *E.M.P.* vol. 35, pp 229-283.
- de la IGLESIA, S. (1907): “Catálogo de la sección de Protohistoria Gallega de la Colección de Santiago de la Iglesia”. Ferrol. in *Almanaque de Ferrol para el año de 1908*. (Leandro de Saralegui y Medina, Dir.). pp.59-67.
- de JESUS da COSTA, P. A. (1965): ‘*Liber Fidei*’ *Sanctae Bracarensis Ecclesiae. Edição crítica*. Junta Distrital de Braga. Braga.
- JUEGA PUIG, J. (1996): “A implantación dun mito: o celtismo en Galicia”. in *A cultura castrexa galega a debate*. pp. 41-62. (Hidalgo Cuñarro, J.M., Coord.). Instituto de Estudios Tudenses. Tui.
- LOPEZ CUEVILLAS, F. (1933): “Prehistoria de Melide”. in *Terra de Melide*. pp. 31-134. Seminario de Estudos Galegos. Compostela.
- LOPEZ CUEVILLAS, F. (1935): “O culto das fontes no noroeste hispánico”. *Trabalhos da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia*. Vol. 7. Porto.
- LOPEZ CUEVILLAS, F. (1953): *La civilización céltica en Galicia*. Santiago de Compostela.
- LOPEZ CUEVILLAS, F. (1973): “Prehistoria” in *Historia de Galiza* (Otero Pedrayo, R., Dir.). T. III. Buenos Aires.
- LOPEZ CUEVILLAS, F. e BOUZA BREY, F. (1927): “Prehistoria e Folklore da Barbanza”. *NOS*, no 46. Ourense.
- LOPEZ CUEVILLAS, F. e BOUZA BREY, F. (1928): “Prehistoria e Folklore da Barbanza”. *NOS*, no 52. Ourense.
- LOPEZ CUEVILLAS, F. e BOUZA BREY, F. (1929): *Os Oestrimnios os Saefes e a ofiolatría en Galiza*. Arquivos do Seminario d’Estudos Galegos II. Seizón de Prehistoria. *NOS*. A Coruña.
- LOPEZ FERREIRO, A. (1898): *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela*. Santiago.
- LLINARES GARCIA, M. (1990): *Os mouros no imaxinario popular galego*. Servicio de Publicacións da Universidade. Santiago de Compostela.
- LLINARES GARCIA, M. e VAZQUEZ VARELA, J.M. (1990): “Señalización simbólica del territorio: la acción de los seres imaginarios”. in *Actas Simposio Internacional de Antropoloxía Identidade e Territorio*. pp. 97-117. A Coruña.
- MONTEAGUDO, L. (1957): *Galicia legendaria y arqueológica. Problemas de las `ciudades aso-lagadas`*. Centro de Estudios de Etnología Peninsular. C.S.I.C. Madrid.
- MONTERO DIAZ, S. (1935): *La colección diplomática de S. Martín de Jubia*. Boletín de la Universidad, año VII, nº 25. Santiago de Compostela.
- MONTERO Y AROSTEGUI, J. (1858): *Historia y descripción de El Ferrol*. Ferrol. Reed. en 1972. Pontedeume.

- MORALES ROMERO, E. (1997): *Os Viquingos en Galicia*. Biblioteca de Divulgación; serie Galicia, no 20. Universidade de Santiago de Compostela.
- NAVEIRO LOPEZ, J.L. (1994): *El golfo Artabro*. Asociación Amigos do Museo Arqueolóxico. A Coruña.
- PÉREZ LOSADA, F. (1997): “Sobre a villa romana de Noville (Mugardos): Síntese científica divulgativa e valoración patrimonial”. in *Ferrolterra Galaico-Romana*. pp 85-136. (Víctor Alonso Troncoso, Ed.). Ferrol.
- PIJOAN, J. (1948): *Summa Artis. Historia General del Arte*. Vol. VIII. 2ª Ed. Madrid.
- PORTA DE LA ENCINA, A. (1996): “El Cartulario de Caaveiro como fuente para escribir la Historia”. Pontedeume. *Cátedra*, nº 3, pp. 91-107.
- PRECEDO LEDO, A. (1993): *Galicia pueblo a pueblo*. La Voz de Galicia. A Coruña.
- RISCO, V. (1927): “Os mouros encantados”. *NOS*, nº 45. Ourense.
- RISCO, V. (1962): “Etnografía: Cultura Espiritual” in *Historia de Galiza*. T.I. pp. 255-777. (Otero Pedrayo, R. Dir.). Buenos Aires.
- RISCO, V. (1994): “Etnografía: Mitoloxía, Relixión e Superstición”. *Obras Completas*. T. III. pp. 26-124. Galaxia. Vigo.
- ROMERO MASIA, A. e POSE MESURA, X.M. (1985): *Catalogación arqueolóxica da ría de Ferrol. Monografías Urxentes do Museu*, nº2. A Coruña.
- VAZQUEZ REY, A. (1992): “Aproximación a la Historia de Santiago de Franza”. in *Beiramar*; Boletín da Sociedade de Amigos da Paisaxe Galega. LXV aniversario. Franza, (Mugardos, A Coruña).
- VV. AA. (1987): “Catalogación castrexa da bisbarra de Ferrol”. Pontedeume, *Cuadernos Ateneo Ferrolán*, nº 5.
- VV. AA. (1998): *Antropoloxía*. Hércules Ed. A Coruña.

CARTOGRAFÍA

MAPA 1:50.000. A Coruña. nº 21. Instituto Geográfico Nacional.

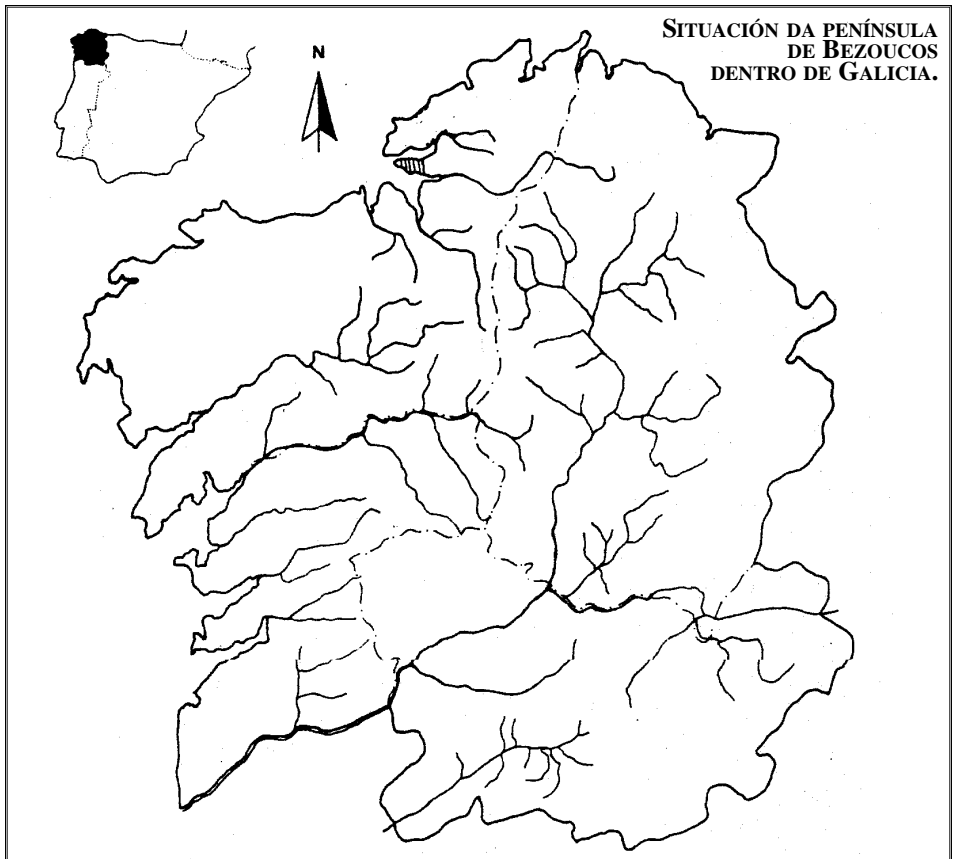
MAPA 1:25.000. Ferrol. nº21-II. Mapa Topográfico Nacional. Instituto Geográfico Nacional.

CASTROS

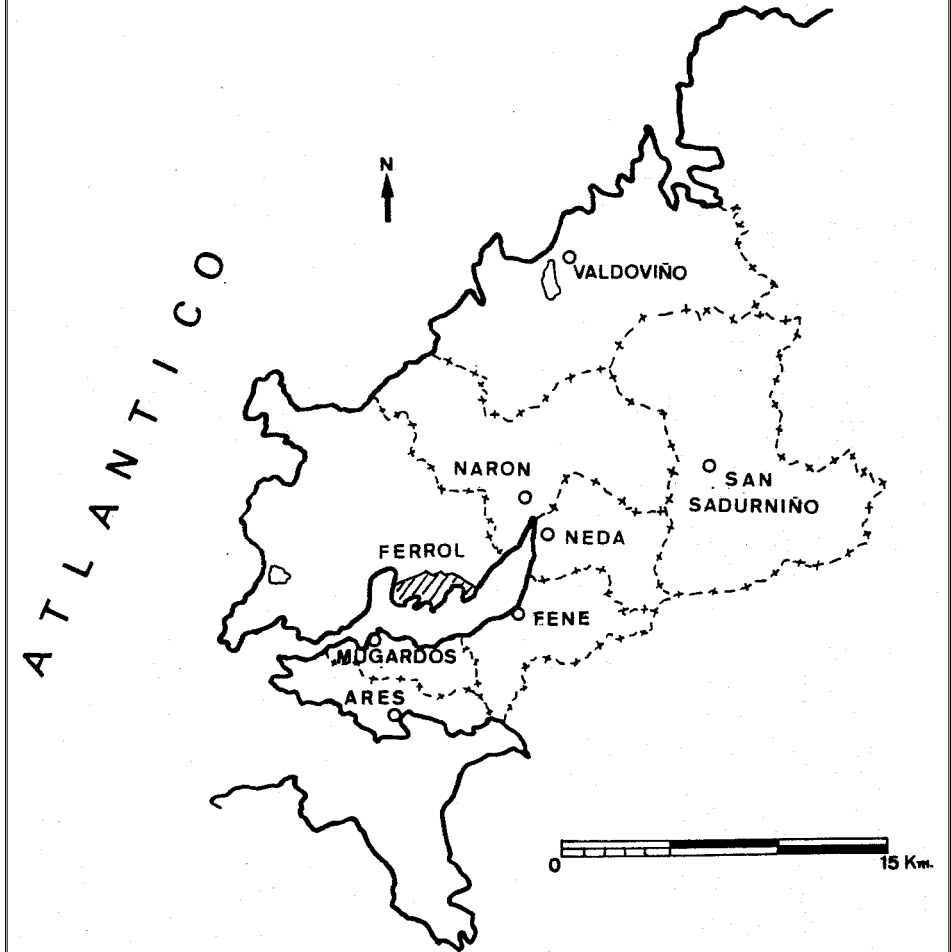
	MOUROS	ROMANOS	TRASNO	TUNEL	COVA
Ares	●		●		
Cervás	●				●
Lubre	●	●			
Mourón	●			●	
Sta. Mariña	●				●
As Escadas	●				
S. Victorio	●				
S. X. Piñeiro	●				

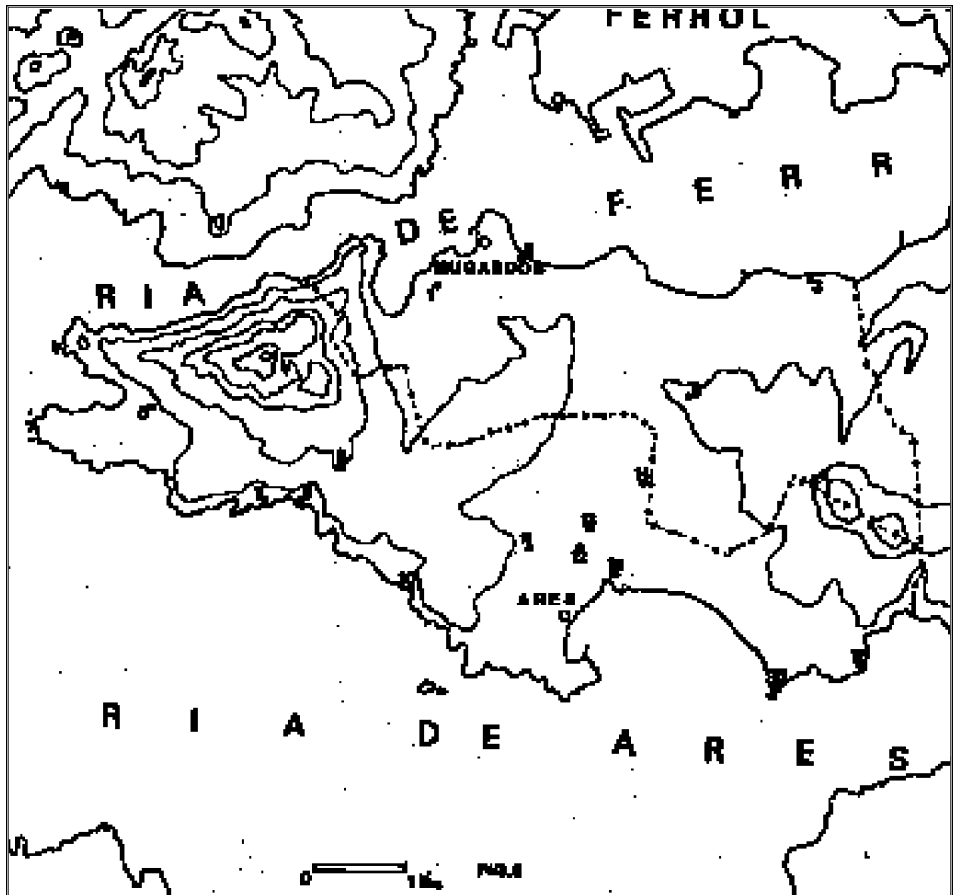
LUGARES

	CIDADE ASOLAGADA	SERPE ENCANTO	GALIÑA PITOS	SANTA VIRXE	TUNEL COVA
Fonfría		●	●		
Sta. Lucía				●	●
Chanteiro				●	
A Xunqueira	●				
As Balsas	●				
Besoxo	●				
Figueirido	●				

**LOCALIZACIÓN DOS CONCELLOS DE ARES E MUGARDOS
DENTRO DA BISBARRA DE FERROL.**

LUGARES ESTUDIADOS NESTA INVESTIGACIÓN:

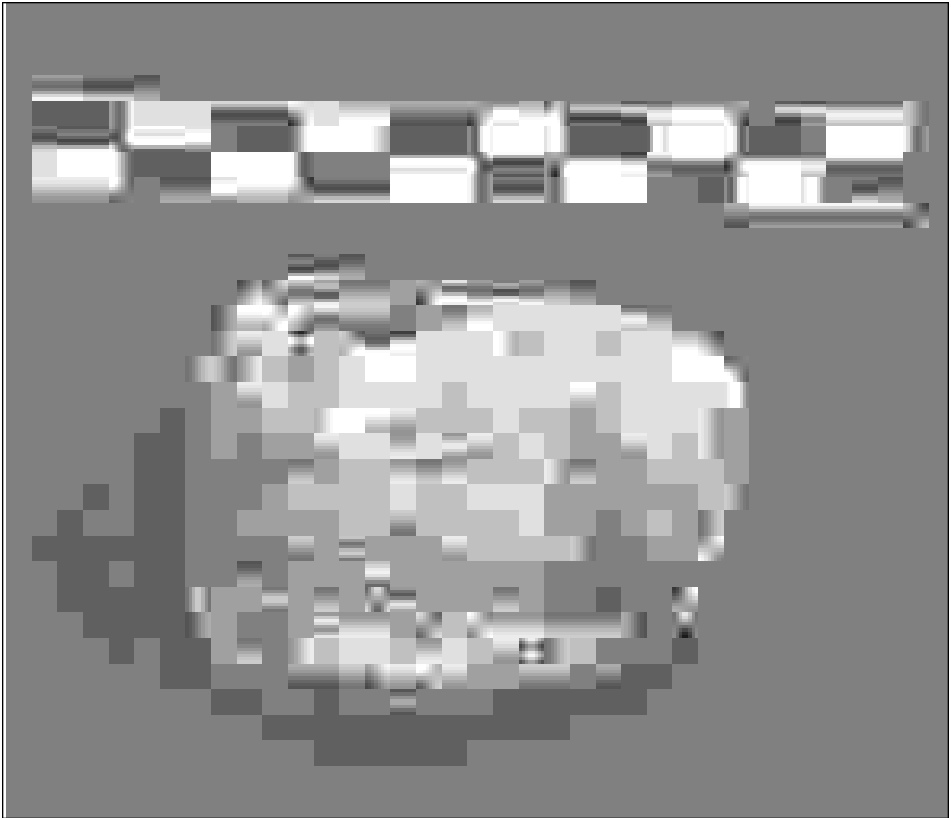
1. Castro de Mugardos.	10. A Fonfría.
2. Sta. Lucía (Meá).	11. Lubre.
3. As Escadas.	12. As Balsas.
4. S. Xoán de Piñeiro.	13. Besoxo.
5. S. Victorio.	14. A Xunqueira.
6. Chanteiro.	15. Castro de Ares.
7. Figueirido.	16. Punta Mourón.
8. Sta. Mariña. Cova dos Mouros.	17. Modias.
9. Castro de Cervás.	

Vista dos castros de Ares e Mourón desde o castro de Lubre.

Galiña con pitos de ouro, do tesouro de Monza.

Machadiño atopado no castro do Mourón.